

Д. С. Гречко

ПОСЕЛЕНСЬКІ СИСТЕМИ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІСОСТЕПОВОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ VIII — СЕРЕДИНИ VI ст. до н. е.

У статті проведено аналіз поселенських систем Дніпровського лісостепового Лівобережжя жаботинського періоду та ранньоскіфського часу.

Ключові слова: Дніпровське лісостепове Лівобережжя, жаботинський період, ранньоскіфський час, поселенська система, зольник, номади.

Етнокультурна історія населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя протягом скіфського часу була динамічною, а ці території залюднювались поетапно. Ця робота присвячена аналізу початкової стадії розвитку поселенської структури мігрантів з Правобережжя у регіоні.

Особливу увагу етнокультурному розвитку цього регіону приділяла видатна скіфологиня Варвара Андріївна Іллінська. У своїй докторській дисертації вона узагальнила всі відомі на той час дані про пам'ятки Дніпровського лісостепового Лівобережжя скіфського часу (Ильинская 1971). Видатна дослідниця розділяла пам'ятки регіону на посульсько-донецьку (Сула, Псел, Сейм, Сіверський Дінець) та ворсклинську групи (рис. 1; Іллінська, Тереножкін 1971; Ильинская, Тереножкин 1983, с. 341, 342). Пам'ятки Ворскли розглядалися як «острів правобережної культури скіфського типу» в оточенні пам'яток посульсько-донецького типу. Заселення регіону відбулось, на думку В. А. Іллінської, у пізньочорноліський час у результаті міграції з Києво-Черкаського Правобережжя. Припускався контакт даного населення з бондарихинським, яке було доволі швидко витіснене. Виникнення городищ, в тому числі і Більського, дослідниця відносила до середини VI ст. до н. е.¹

1. Згідно хронології того часу — це старшожурівський час, або ранньоскіфський період.

Дослідниця погоджувалась з тим, що Східне укріплення Більського городища виникло одночасно з Західним, а його населення було близьким посульсько-донецькому. Виходячи з цього, було поставлено питання про співіснування на Ворсклі правобережної та лівобережної груп населення, але аналіз цих стосунків вона залишала до публікації розкопок Більська. Слід відзначити, що цього дослідниця так і не дочекалась. Відмічалось поступове зникнення правобережних елементів у матеріальній культурі населення регіону. Дослідниця була впевнена у співіснуванні двох груп населення на Ворсклі. Проти походження посульсько-донецької групи від правобережно-ворсклинської свідчило, на думку дослідниці, відсутність на Правобережжі прототипів елементів матеріальної культури Лівобережжя (в першу чергу Посулля), а також, нібито, мізерність характерних для Правобережжя типів прикрас (цвяхоподібних сережок, шпильок) та кераміки. Відмічалась неможливість поділу посульсько-донецької кераміки на хронологічні групи. Пам'ятки цієї групи, на думку В. А. Іллінської, відмінні від ворсклинських та походять від скіфських степових, які пов'язані зі зрубною культурою. Нескіфське походження у Лісостепу мали, на думку дослідниці, племена Правобережжя та фракійські племена Дністро-Дунайського межиріччя. Населення Правобережжя, праслов'яни, лише засвоїли скіфську культуру (Ильинская 1971).

Через майже тридцять років дана тема була знов проаналізована у докторській дисертації А. О. Моруженко. Дослідниця розглядала лісостепову зону між Дніпром та Доном, як територію, де у VII—III ст. до н. е. сформувалась історико-культурна спільнота землеробського

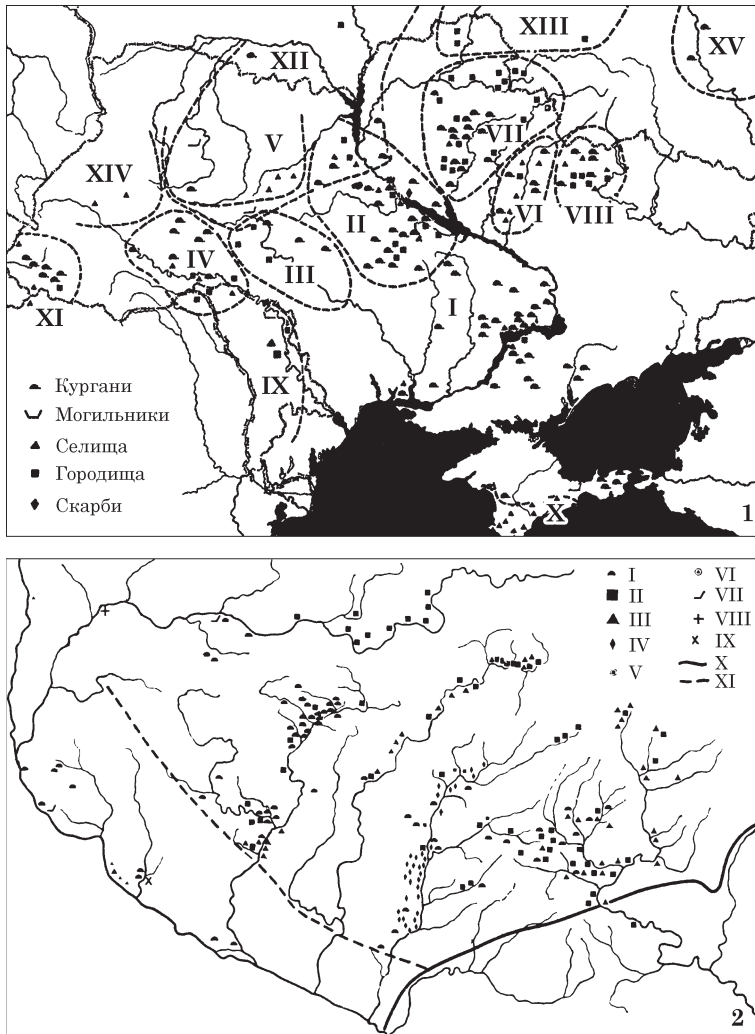

Рис. 1. Пам'ятки Дніпровського лісостепового Лівобережжя скіфського часу у працях В. А. Іллінської та О. І. Тереножкіна: 1 — пам'ятки скіфського часу (I — степова зона; групи: II — киево-черкаська; III — східноподільська; IV — західноподільська; V — волинська; VI — ворсклинська; VII — посульська; VIII — сіверськодонецька; IX — молдавська; культури: X — кизил-кобинська; XI — куштановицька; XII — підгірцівсько-милоградська; XIII — юхнівська; XIV — пізньовисоцька; XV — воронезька (Іллінська, Тереножкін 1971)); 2 — пам'ятки Лівобережного Лісостепу скіфського часу (I — кургани; II — городища посульсько-донецького типу; III — поселення посульсько-донецького типу; IV — поселення правобережно-ворсклинського типу; V — городища правобережно-ворсклинського типу; VI — знахідки на дюнах; VII — могильник; VIII — випадкові знахідки; IX — скарб; X — кордони Лісостепу; XI — кордони Дніпровського терасового Лісостепу (Ільинская, Тереножкін 1983))

Були зроблені спостереження про систему розселення племен скіфського часу Дніпро-Донського Лісостепу. Було виділено скупчення пам'яток у середній течії Сіверського Дінця, Посеймі, басейні Сули, Псла, середній течії Ворскли, верхній течії Ворскли та Сіверського Дінця та на Середньому Доні. Найбільш близькими до пам'яток Дніпро-Донського Лісостепу дослідниця правомірно вважала правобережні. Але етніч-

населення з багатьма загальними рисами у соціально-економічному і культурному розвитку. Вона, слідом за Б. А. Шрамком, вважала, що виникнення «скіфоїдної» культури типу Східного Більська є результатом складної взаємодії бондарихинсько-білозерського етнокультурного компоненту зі скіфським. Вплив правобережних племен дослідниця бачила у розповсюдженні деяких типів бронзових прикрас та окремих знахідок фрагментів чорнолискованого посуду (Моруженко 1989, с. 35, 36). Важливо відмітити, що А. О. Моруженко вважала, що з середини VI ст. до н. е. пам'ятки межиріччя Дніпру та Дону вже не мають відмінностей (Моруженко 1989, с. 36).

На території Дніпро-Донецького Лісостепу було відомо на той час 313 поселень і 103 городища, серед яких 49 мали зольники на своїй поверхні. Найкраще дослідженими були лісостепові частини басейнів Ворскли та Сіверського Дінця (218 поселень). Відмічалась відсутність зольників на Середньому Доні та Сеймі. Появу городищ у регіоні було віднесено до VII ст. до н. е., а у наступному столітті, на думку А. О. Моруженко, відбулося збільшення кількості поселень (Моруженко 1989, с. 26).

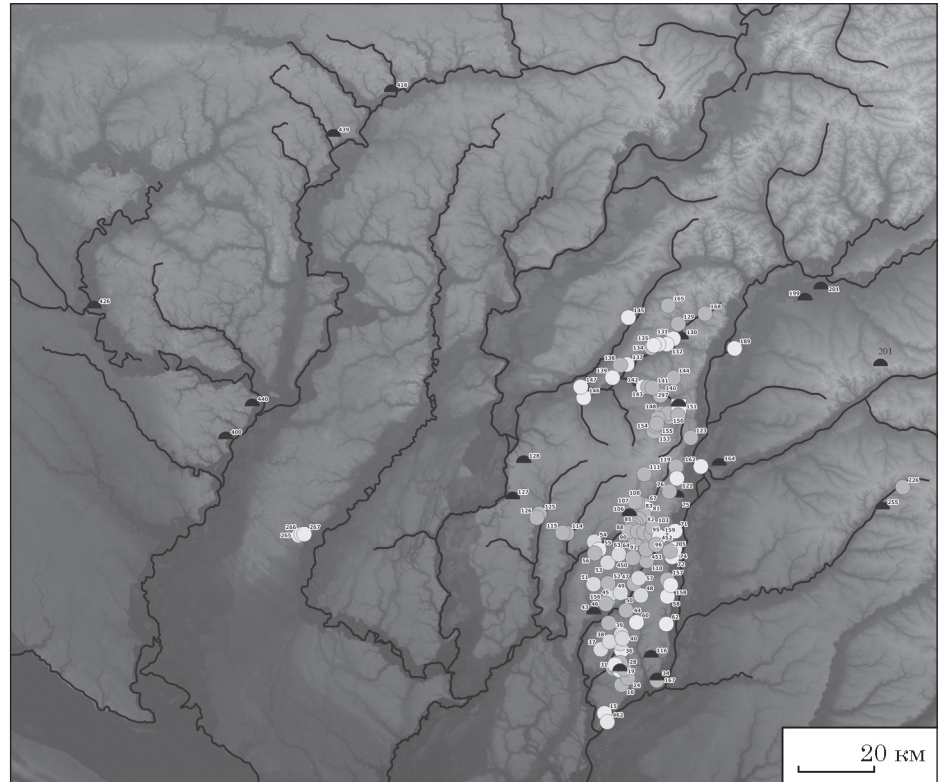
ною основою місцевого населення скіфського часу були, на думку дослідниці, носії бондарихинської культури, які зазнали скіфського впливу. Відмічались елементи жабогінського походження для Ворскли та Прикубанські для Посулля. В цілому, А. О. Моруженко розглядала ворсклинську, сіверськодонецьку та сеймінську групи як пам'ятки гелонів, меланхленів та андрофагів, а Посулля, Псел, Середній Дон, верхів'я Дінця та Ворскли — багаточисельного племені будинів (Моруженко 1989, с. 25—40).

Концепція А. О. Моруженко ґрунтувалась на широкому колі археологічних джерел та була одним з варіантів реконструкції етнокультурної історії населення Дніпро-Донського Лісостепу скіфського часу. Однак, на мою думку, історичні процеси у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі були складнішими і мали суттєві відмінності у різні періоди та для населення окремих регіонів.

* * *

Залюднення регіону на початку раннього залізного віку відбувалось у кілька етапів. Вперше, землеробське населення з'являється у ре-

Рис. 2. Пам'ятки Дніпровського лісостепоного Лівобережжя перед- та ранньоскіфського часу

гіоні у жаботинський час¹, на що вказує поява поселень з зольниками на території Середньої Ворскли (рис. 2).

Матеріали розкопок та розвідок дозволяють на сьогодні відзначити декілька пунктів з матеріалами жаботинського часу, хоча лише для кількох з них ці дані підтверджено розкопками, тому мої висновки носять попередній характер та потребують уточнення польовими дослідженнями. На півдні Середньої Ворскли першими почали функціонувати поселення Мачухи (Десяте поле), Снопове п. 1 і 2 (рис. 3: 2; Гейко 2003, с. 111) та Пожежна Балка 2 (рис. 2; Андриєнко 2000). В околицях Диканьки розвідками матеріали передскіфського часу було виявлено на поселеннях в ур. Димитренкова Балка, Собакарьова Балка, Зозулина Балка, п. 2, Нелюби та Диканька п. 7 (рис. 3: 1; Щербань 1998, с. 87—89). Шари жаботинського часу виявлено у зольниках 5 і 19 поселення на місці Західного укріплення Більського городища, неподалік на поселенні Лазьківські Ставки 1 та на вул. Чапаєва у Більську (рис. 4; Шрамко 2012, с. 170; Задніков, Шрамко 2017, с. 247; Шрамко, Задніков 2018, с. 112). Матеріали цього часу відомі на поселенні Хухра (Ковпаненко 1967, с. 40). Перші поселення були невеликими та мали на своїй поверхні 2—3 зольники, що може відповідати 2—3 патріархальним родинам, які могли скласти

1. Г. Т. Ковпаненко вважала, що перші групи населення з Правобережжя, які потрапили на Ворсклу, були носіями чорноліської культури (Ковпаненко 1967). Нещодавно до подібних висновків прийшла А. В. Корохіна при аналізі матеріалів з поселення Ніцаха (Корохіна 2011, с. 226).

один рід. Забігаючи наперед, хочу зауважити, що саме ці поселення будуть центрами окремих поселенських структур у ранньоскіфський час.

Варто відзначити відсутність *поховальних пам'яток* мігрантів з Правобережжя передскіфського часу у межиріччі Ворскли та Псла. Синхронними цій групі поселень з зольниками є вкрай нечисленні захоронення номадів даного часу (Люботин, Любовка). На території Дніпровського лісостепоного Лівобережжя відомо кілька комплексів фінального передскіфського часу (Берестнев 1985). Два впускні поховання 1 і 2 було виявлено в кург. 2 біля с. Любовка на правому березі Мерли, основне поховання відомо під курганом 3 біля с. Корбіни Івани на р. Івани (обидві річки басейну Ворскли). Всі три поховання здійснено в ямах зі зрубами, чи у дерев'яному ящику (Любовка кург. 2/2). Небіжчиків було покладено випрастано, або у трохи зібганому положенні (Любовка кург. 2/2) та орієнтовано головою на захід з незначним відхиленням. С. І. Берестнев до цієї групи правомірно відносить ще два поховання, які було виявлено Є. Н. Мельник поблизу с. Кириківка на Ворсклі у 1900—1901 рр. С. І. Берестнев відніс дану групу поховань до «новочеркаської ступени» та генетично пов'язав зі зрубною культурою (Берестнев 1985, с. 104, 105). Картографування даної групи поховань та комплексу біля Бутенюк показує, що поховання «новочеркаського часу», ніби, оточують ареал поселень з зольниками жаботинського часу межиріччя Ворскли та Псла. Вплив керамічних традицій ворсклинських землеробів на керамічний комплекс цих груп населення також очевидний. Усі комплекси,

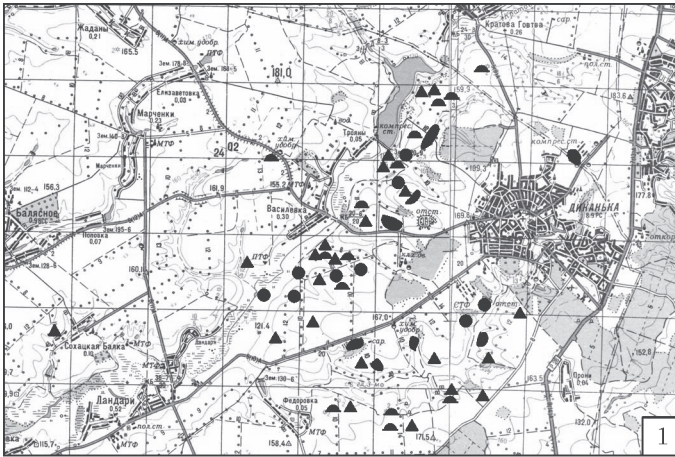

Рис. 3. Пам'ятки перед- та ранньоскіфського часу: 1 — околиці Диканьки; 2 — Мачухи (за: 1 — Щербань 2002; 2 — Гейко 2003)

крім Бутенок, не мають ознак мілітаризації постзрубного населення, яке залишилось у Лісостепу. Ймовірно, ці дві групи населення мирно співіснували, займаючи свої, специфічні екологічні ніші.

Розвиток цього населення на нових землях у відносно спокійних військово-політичних умовах, скоріш за все, спричинив демографічний вибух і до середини VII ст. до н. е. ми вже маємо розвинену поселенську структуру, яка представлена «кущами» поселень з зольниками, об'єднаними одним курганним могильником (рис. 3; 2; Гейко 2003, с. 109—113).

Важливі зміни відбулися у другій половині VII ст. до н. е. — у Дніпровське лісостепове Лівобережжя переселяються декілька груп номадів, частина з яких могла брати участь у передньоазійських походах (Караванська група Люботинського могильника біля Харкова), а також

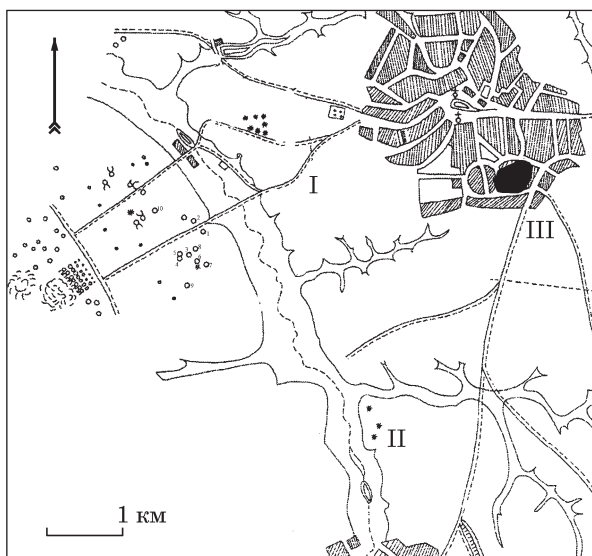
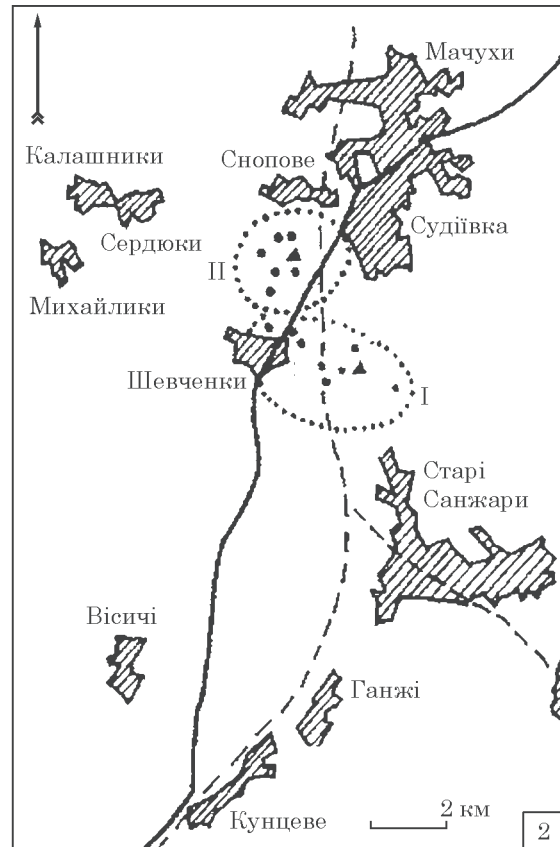

Рис. 4. Поселення перед- та ранньоскіфського часу біля с. Більськ: 1 — Західне укріплення; 2 — Лазьківські стаки I; 3 — вул. Чапаєва. Основа мапи за (Городцов 1911)

вперше до регіону потрапляє античний імпорт. Усе це вказує на початок кроскультурного діалогу між місцевими землеробами, іраномовними кочовиками та грецькими колоністами.

У **ранньоскіфський час** осіле населення мешкало лише на Середній Ворсклі (межі річчя Ворскли та Псла), яке своїм походженням пов'язане з мігрантами з Правобережжя, які переселились сюди у жаботинський час (рис. 2). Виникнення поселенської структури у лісостепових частинах Сули, Сейми, Псла та Сіверського Дінця припадає на фінал ранньоскіфського часу — перехідний період (друга—третья чверті VI ст. до н. е.; Гречко 2016).

На сьогодні можна говорити про ще кілька спроб правобережного населення закріпитись на Лівобережжі. В останні роки сліди поселень передскіфського та ранньоскіфського часу були зафіксовані у басейні р. Трубіж в ур. Липняк (навпроти с. Пристороми), Заострів 2, ур. Кленове та Борців 4 біля с. Борців, ур. Рябіці, Куликів Острів біля с. Коржі, Черняків Острів та Осавулове біля с. Волошинівка та Острів біля с. Баришівка, Під Веселою горою та Михайлів біля с. Селище, Остролівка біля с. Гострлуччя. Частина матеріалів відноситься ще до жаботинського часу, а в V—IV ст. до н. е. на цій території вже добре відомі пам'ятки та матеріали підгірцівського типу (Костенко 2015, с. 302—378). Судячи з незначної кількості матеріалів, ця спроба, імовірно, населення з Поросся була невдалою.

Уже давно відомі два городища VI до н. е. біля с. Крутьки та Васютинці у Черкаській області,

на лівому березі Дніпра. Городища, на жаль, не розкопувались, тому більш детальну культурно-хронологічну характеристику дати важко. Можна лише відмітити наявність матеріалів ранньоскіфського часу. Біля Крутьківського городища на відстані 5 км зафіксоване синхронне селище (Телегін, Дяденко 1970, с. 173, 174, 178). Крім, двох городищ було зафіксовано сліди чотирьох селищ біля с. Жовнін Чернобаївського р-ну. Селище в ур. Біленкові Бурти біля впадіння Сули у Дніпро функціонувало фактично протягом всього скіфського часу. Поселення на Жовнінському острові та в ур. Васюни відносяться до перед- та ранньоскіфського часу, а Коробинське селище — до ранньоскіфського часу (Телегін, Дяденко 1970, с. 176—178). Ці пам'ятки можна пов'язувати з намаганнями правобережного населення освоїти частину Лівобережжя у архаїчний період та контролювати стратегічні місця біля переправ та перелазів.

Два пункти з матеріалами ранньоскіфського часу відносно нещодавно були виявлені на території м. Хорол. Поселення ранньоскіфського часу в ур. Червона Гірка розташоване на місі правого корінного берега р. Хорол (висота над заплавою — 38 м). Наймасовішими на поселенні матеріалами є знахідки ранньоскіфського часу. Культурний шар має потужність 0,8 м, що може говорити про стаціонарний характер поселення. Про друге поселення скіфського часу в ур. Остапівська Гора інформація носить загальний характер (Гавриленко, Супруненко 1995, с. 105—109). Пам'ятки не розкопувались.

Негативний результат спроб залюднення цих територій, імовірно, пов'язаний з близькістю до степових ділянок (так званий, терасовий лісостеп, межиріччя Сули та Хорола, Псла та Хорола), по яким часто переміщувались номади. Це не сприяло розвитку осілості.

Детальніше зупинимось на характеристиці поселенської структури осілого населення Середньої Ворскли. Можна говорити про те, що цей регіон є найкраще дослідженим у Лісостепу. Території довкола Більського городища, Опішні, Диканьки, Олєфірщини на Середній Ворсклі та довкола Судіївки, Мачух, Пожарної Балки на Нижній Ворсклі, досліджені майже повністю, що створює можливості використовувати ці групи поселень у якості моделі.

На сьогодні підтверджується думка автора про те, що немає надійних підстав припускати функціонування городищ Дніпровського лісостепоного Лівобережжя раніше середини VI ст. до н. е. (Гречко 2010, с. 122, 123). Відсутність укріплень у Поворсклі протягом ранньоскіфського часу може вказувати на те, що місцеві землероби та вихідці із кочового середовища, що були інкорпоровані/були на чолі (?) місцевого об'єднання племен, були домінуючою силою в регіоні.

Абсолютна більшість поселень розташовані в басейнах річок Полузир'я, Вільхової, Середньої Говтви та Груні. Цей мікрорегіон має спільні

природні характеристики, які свідчать, що мігранти з Правобережжя обрали конкретну екологічну нішу, яка була максимально сприятливою для ведення, в першу чергу, землеробства. Чітко помітна прив'язка поселенських структур цього часу у Поворсклі до ареалів опідзолених чорноземів. Можна відмітити, цілком об'єктивне тяжіння до джерел води та байрачних лісів та тих, що йшли вздовж правого берега Ворскли, особливо, Диканського лісу.

Для абсолютної більшості поселень, крім тих, які розташовані на лівому березі Ворскли (Лихачівка, Хухра), характерним є наявність зольників, часто, значних розмірів, що характерно лише для цього періоду (Шерстюк 2012, с. 48). Достатньо чітко виділяються поселення-«гіганти», які налічують понад 30 зольників. У Нижньому Поворсклі це Мачухи 1 (36 зольників), дещо північніше Абазівка (38 зольників) та Жуки (34 зольники). Відстань між Мачухами та Абазівкою, оминаючи балки, біля 20 км, а від Абазівки до Жуків — 24 км. Цікаво, що програма Google Earth прокладає пішохідний маршрут уздовж Полузир'я, через інші синхронні поселення. Північніше, два значних за розмірами поселення відомі біля сучасної Диканьки — в урочищах Димитренкова Балка (35 зольників) та Нелюби (38 зольників). Відстань до Жуків по найзручнішому маршруту становить біля 13 км, який також проходить уздовж річки. Від Диканьки до наступного поселення-«гіганта» на місці Західного укріплення Більського городища, яке виділяється і на фоні вище перелічених (61 зольник), біля 35 км.

Довкола кожного поселення-«гіганта» зафіксовано «кущі» поселень. Можна припускати, що Мачухи 1 були центром поселень землеробів у нижній течії невеликої, зараз пересохлої, річки Вільшани та декількох балок басейну Полузир'я (Мачухи, Судіївка, Малий Тростянець тощо) та безпосередньо Ворскли (Старі Санжари, Пожарна Балка 2); Абазівка — басейну середньої течії р. Полузир'я; біля Жуків — верхньої течії р. Полузир'я; в ур. Димитренкова Балка та ур. Нелюби — в першу чергу, середньої Говтви, а поселення на місці Західного укріплення Більського городища — річки Грунь. Найчіткіше виділяється північна група у верхній течії Груні та її приток.

Розташування зольників на поселеннях свідчить переважно про кільцеве планування поселень. Еталонним у цьому відношенні є поселення на місці Західного укріплення Більського городища та в ур. Царина Могила. Якщо не враховувати фортифікаційні споруди, які виникли вже на початку третьої чверті VI ст. до н. е., то ми бачимо кілька груп зольників з кільцеподібною планувальною структурою центральних частин (рис. 5). Перша, більш давня, розташована у північній частині поселення, має центральне ядро з зольників 5, 10, 13, 19, два з яких виникли ще у жаботинський

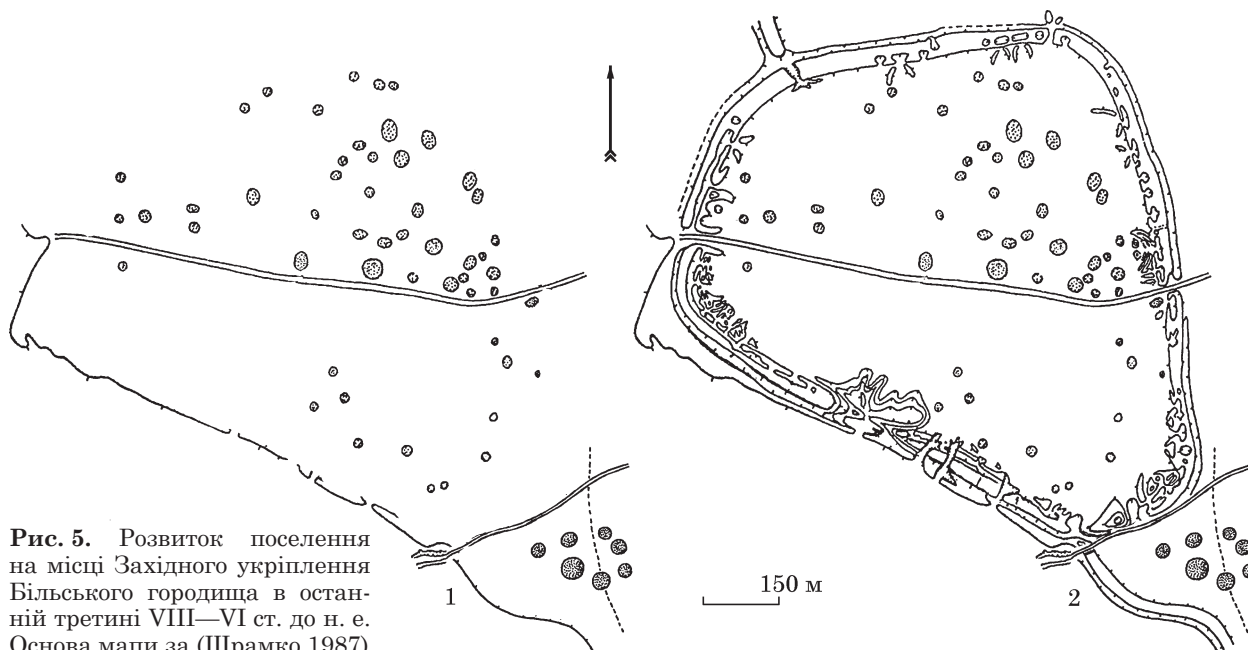

Рис. 5. Розвиток поселення на місці Західного укріплення Більського городища в останній третині VIII—VI ст. до н. е. Основа мапи за (Шрамко 1987)

час (горизонти А1—А2 за І. Б. Шрамко). Друга група зольників розташована у південній частині території майбутнього Західного укріплення (№ 4, 8, 30—35, 37—39, 41, 43, 47, 51). Третя, західна група зольників (№ 25, 28, 29, 36, 40, 45) не дуже чітко виділяється на відміну від скупчення зольних плям в ур. Царина Могила (№ 9). Південні та західна групи, судячи з датування античного імпорту, безумовно, молодші і відносяться до горизонтів Б2—Г. Тобто, ми можемо припускати територіальний розвиток одного поселення в часі, коли біля найдавнішого поселення на відстані кількисот метрів, або через балку, виникають нові групи зольників. По відношенню до поселення біля с. Островець у сіверськодонському Лісостепу (60 зольників у декількох групах) Б. А. Шрамко слушно припускав, що ми маємо справу з сегментацією патріархальної общини в наслідок природного збільшення кількості її членів (Шрамко 1962, с. 185). Вважати ці групи зольників Західного Більська частинами одного, великого родового поселення, чи окремими структурами — тема спеціальної дискусії та майбутніх широкомасштабних розкопок. Можна лише стверджувати, що протягом VI ст. до н. е. всі групи зольників співіснують.

Дослідження поселення на місці Західного укріплення Більського городища та в ур. Царина Могила дозволяють говорити про те, що на території зольника та біля нього одночасно могло функціонувати в середньому два житла та комплекс господарчих споруд (зольники № 5, 7, 19, 28; рис. 6—8; Шрамко 2005; 2006; Гавриш 2006). Це дозволяє говорити про належність одного зольника садибі окремої великої патріархальної родини, а окремих жител — малим родинам чисельністю у 6—7 родичів (Шрамко 1987). Палеодемографічні реконструкції не

входять до завдань роботи, тому наведу лише попередні приблизні підрахунки кількості мешканців поселення на місці Західного укріплення Більського городища та в ур. Царина Могила, враховуючи історичний розвиток даного пункту (Шрамко, 2012). Першопоселенці жаботинського часу мешкали на території зольників 5 та 19 та складали окремий рід чисельністю біля 24—28 осіб. До цього слід додати поселення на вул. Чапаєва та поселення в Лазьківські Ставки 1. Отже, ми можемо говорити попередньо про три екзогамні роди¹, які оселились біля сучасного с. Більське, загальною чисельністю біля 72—84 осіб. У період Б1 за І. Б. Шрамко кількість зольників умовно подвоюється (№ 5, 10, 13, 19), відповідно і кількість населення також. Період Б2 характеризується потроєнням кількості зольників та населення у порівнянні з попереднім періодом Б1 (№ 1, 5, 7, 10—13, 19, 28, 40 та зольники 1 і 3 в ур. Царина Могила). Потроєння населення через покоління засвідчено даними палеодемографії для інших племен (див. Гречко 2011). У період В та Г більшість зольників співіснує (№ 1-54 Західного укріплення та № 1—7 в ур. Царина Могила). Таким чином, для періоду розквіту даної поселенської структури ми можемо припускати одночасне проживання на території 61 зольника біля 732—854 мешканці, які становили великий рід, а разом з поселеннями басейну Груні, ймовірно, фратрію.

Некрополі розташовані або безпосередньо біля поселення (поселення біля Диканьки),

1. Не можна виключати, що вони складали екзогамну фратрію (кровноспоріднена група родів за Л. Г. Морганом). В такому випадку, синхронні поселення поблизу сучасної Диканьки, Жуків (?), Абазівки (?) та Мачух могли становити інші, які були об'єднані в одну племінну структуру.

Рис. 6. План розкопу зольника 7 Західного укріплення Більського городища (Гавриш 2006)

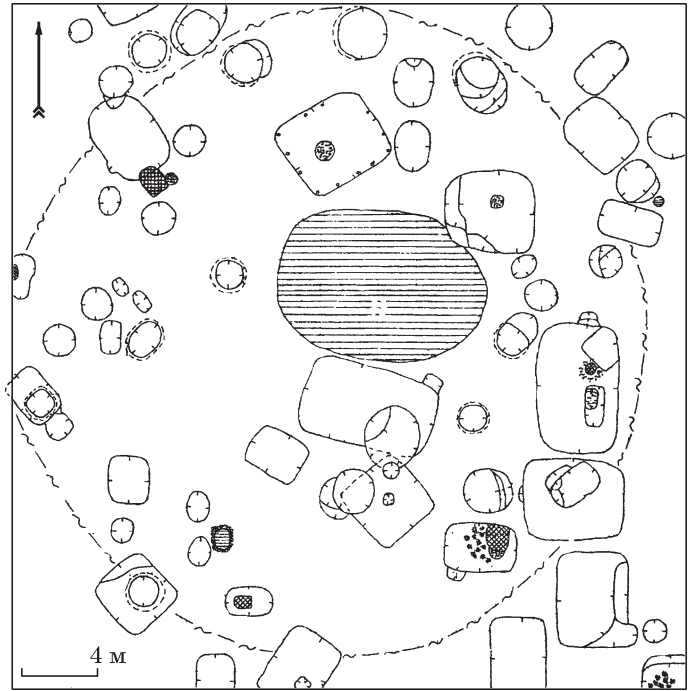
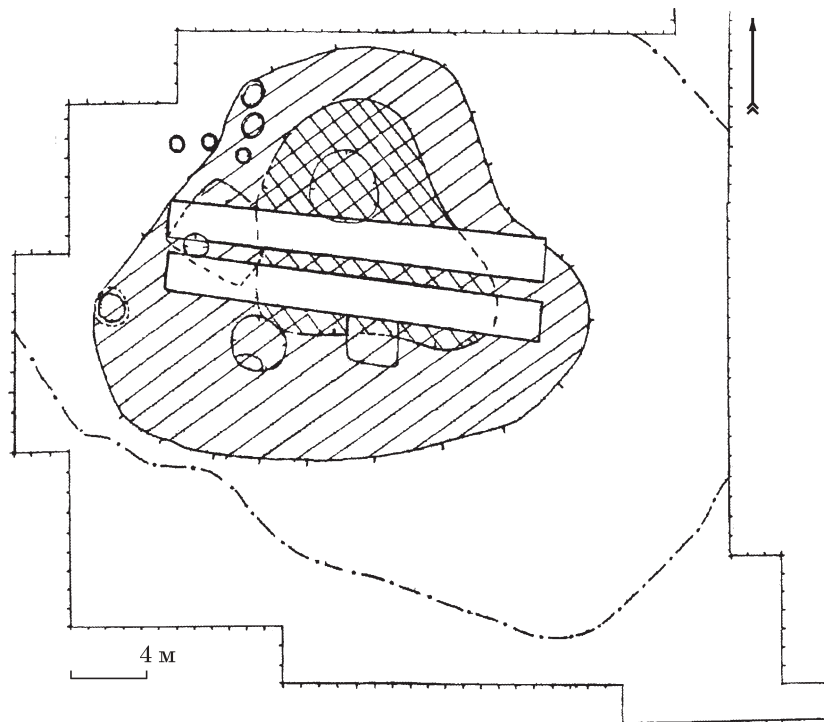

Рис. 7. План розкопу зольника 5 Західного укріплення Більського городища, горизонти А1—2 (Шрамко 2006)

через балку чи річку (Західний Більськ, Мачухи 1 (рис. 3) або поруч та через балку (Жуки тощо).

Всі великі поселення розташовані біля сухопутних доріг: Мачухи 1, Абазівка, ур. Нелюби, Західний Більськ біля меридіональної дороги вздовж Ворскли (рис. 3: 2; Гейко 2003, с. 111), а в ур. Дмитренкова Балка — біля відгалуження від неї у бік переправ через Псел біля Шишак та Баранівки (рис. 3: 1). Кожне з поселень-«гігантів» могло бути, враховуючи значну кількість поселень-супутників з зольниками, центром фратрії, які, судячи з усього, складали плем'я.

Картографування всіх ранньоскіфських пам'яток вказує на те, що поховання напівкочовиків локалізуються довкола густозаселеного землеробським населенням межиріччя Ворскли та Псла поблизу сухопутних комунікацій (рис. 2). Дані некрополі можуть бути пов'язані з сезонними міграціями напівномадів регіону (наприклад, Вереміївка у пониззі Сули). В середині ареалу поселенських структур землеробів, поховання, які можна пов'язувати з рухливими скотарями зафіксовано лише у некрополях Більського городища в ур. Скоробір та Марченки (Шрамко 1987; 2015).

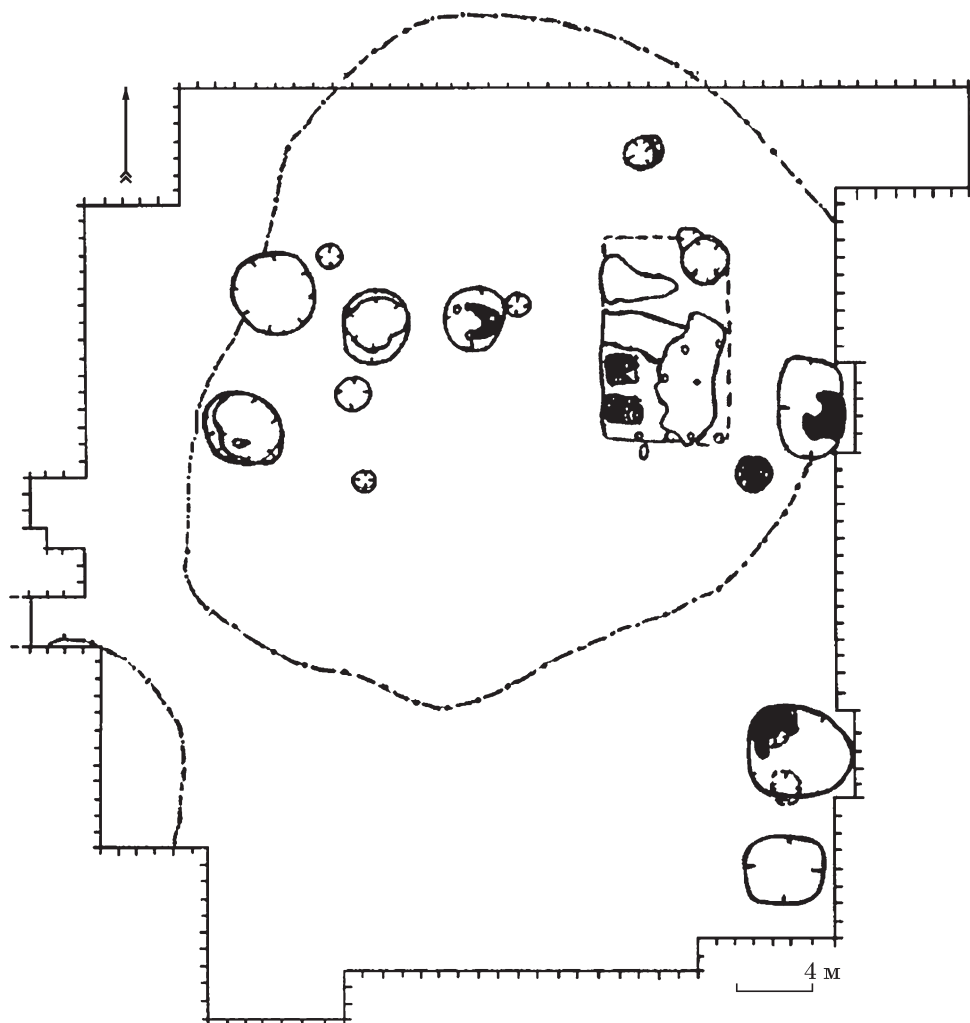

Рис. 8. План розкопу зольника 28 Західного укріплення Більського городища, II етап (Шрамко 2005)

У зв'язку з цим, цікавими і не до кінця зрозумілими є причини того, що поселення на місці Західного укріплення Більського городища стало відігравати центральну роль у Середньому Поворсклі, починаючи з ранньоскіфського часу (з другої половини VII ст. до н. е.). На це вказують доволі чисельні античні імпорти, включаючи східногрецький столовий посуд. Імпортований посуд та прикраси в цей час поступали, імовірно, з Березані на це поселення (Задніков 2014) і, що цікаво, фактично там і лишались, оскільки близькі матеріали відомі лише на Немирівському та Трахтемирівському городищах (Фіалко, Болтрик 2003; Кашуба, Вахтина 2017, с. 211—228). Наприклад, на дослідженій широкою площею поселенні Пожарна Балка 2 античний імпорт одиничний (Ляпушкин 1961, с. 118). Саме в цей час у некрополях Більська з'являються соціально виділені поховання, які мають риси характерні поховальним традиціям іраномовних груп номадів та напівномадів цього часу (Гречко 2018, с. 31—33). Це дозволяє припускати, що саме прихід та закріплення груп кочовиків у цьому стратегічному місці у другій половині VII ст. до н. е. і були одними з головних причин виділення цього поселення серед синхронних ворсклинських пам'яток.

Саме існування ставки «одного зі скіфських вождів» А. С. Балахванцев вважає причиною появи масового античного імпорту на ранньомеотському поселенні Тарасова Балка у Прикубанні (Балахванцев 2019, с. 4).

Таким чином, на сьогодні ми можемо говорити про існування у ранньоскіфський час густозаселеного землеробського населенням правобережного походження межиріччя Ворскли та Псла. В цей час у регіоні з'являються групи номадів, з південного-сходу, частина з яких брала участь у передньоазійських походах. Їх поховальні пам'ятки здебільшого зафіксовані на маршрутах їх переміщення та місцях частих зупинок (зимівників тощо) — Посулля, північно-західного Поворскля (Куп'єваха, Коломак). Виділення поселення на місці Західного укріплення Більського городища також пов'язано з тим, що саме кочовики обрали, імовірно, у якості зимівника, це стратегічне місце на перетині сухопутних комунікацій. Отже, етнокультурна історія Дніпровського лісостепового Лівобережжя цього часу пов'язана з тісною взаємодією поворсклинських землеробів з різними групами іраномовних номадів, які були вирішальною силою у регіоні та встановили контроль за осілим населенням.

ЛІТЕРАТУРА

Андрієнко, В. П. 2000. О нижней хронологической дате поселения Пожарная Балка. В: Крижицкий, С. Д. (ред.). Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. Донецьк: Східний видавничий дім, с. 100-101.

Балахвватцев, А. С. 2019. Греко-скифские контакты во второй половине VII в. до н. э. (по материалам Тарасовой Балки). В: *Греки и варварский мир Северного Причерноморья: культурные традиции в контактных зонах. Материалы V международной научной конференции «Археологические источники и культурогенез»*. Санкт-Петербург: Скифия-принт, с. 3-4.

Берестнев, С. И. 1985. О погребениях предскифского периода левобережной лесостепи Украины. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДнГУ, с. 98-107.

Гавриленко, І. М., Супруненко, О. Б. 1995. Археологічні розвідки в Хоролі. *Полтавський археологічний збірник*, 3, с. 105-110.

Гавриш, П. Я. 2006. Основні підсумки дослідження попельища № 7 у Більському городищі. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 11-20.

Гейко, А. В. 2003. До питання виділення так званих «селищних кушів» на пам'ятках скифського часу Нижнього Поворскля. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 109-112.

Городцов, В. А. 1911. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. *Труды XIV археологического съезда*, 3, с. 93-161.

Гречко, Д. С. 2010. *Населення скифського часу на Сіверському Дінці*. Київ: ІА НАН України.

Гречко, Д. С. 2011. К вопросу о численности населения Нижнего Побужья в преддверии исчезновения большой хоры Ольвии. *Древности 2011*, с. 117-129.

Гречко, Д. С. 2016. От Архаической Скифии к Классической. *Археология і давня історія України*, 2 (19), с. 33-60.

Гречко, Д. С. 2018. Похоронний обряд населення Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя ранньоскифського часу: варіант аналізу. *Археологія і давня історія України*, 1 (26), с. 20-44.

Задніков, С. А. 2014. *Античний керамічний імпорт на Більському городищі скифського часу*. Автореферат дисертації к. і. н. Київ.

Ильинская, В. А. 1971. *Скифский период в Днепровском лесостепном Левобережье*. Автореферат диссертации д. и. н. Москва.

Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Кашуба, М. Т., Вахтина, М. Ю. 2017. Некоторые аспекты изучения материалов раннего железного века из раскопок Немировского городища в Побужье. *Археологические вести*, 23, с. 211-228.

Ковпаненко, Г. Т. 1967. *Племена скифського часу на Ворсклі*. Київ: Наукова думка.

Корохіна, А. В. 2011. Культурно-стратиграфічна ситуація на поселенні Ніцаха в Поворсклі. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, XI, с. 217-227.

Костенко, В. Ю. 2015. *Археологічні пам'ятки Потрубіжжя*. Переяслав-Хмельницький: Лукашевич О. М.

Ляпушкин, И. И. 1961. *Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа*. Материалы и исследования по археологии СССР, 104. Москва; Ленинград: АН СССР.

Моруженко, А. А. 1989. Историко-культурная общность лесостепных племен междуречья Днепра и

Дона в скифское время. *Советская археология*, 4, с. 25-40.

Телегін, Д. Я., Дяденко, В. Д. 1970. Нові скифські городища і поселення на Середньому Дніпрі. *Археологія*, XXIV, с. 173-175.

Фіалко, О. Є., Болтрик, Ю. В. 2003. *Напад скифів на Трахтемирівське городище*. Київ: ІА НАН України.

Шерстюк, В. В. 2012. Селища Ворсклинської групи пам'яток скифського часу між Пелом та Ворсклою у південно-західній окрузі Більського городища. *Феномен Більського городища 2012*, с. 47-50.

Шрамко, Б. А., 1962. *Древности Северского Донца*. Харьков: ХГУ.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, И. Б. 2005. Новые данные о наземных жилищах Днепровской Лесостепи в скифскую эпоху. *Древности 2005*, с. 24-34.

Шрамко, І. Б. 2006. Ранній період в історії геродотівського Гелону (за матеріалами розкопок зольника № 5). В: Черненко, Є. В. (ред.). *Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень)*. Київ: Шлях, с. 33-56.

Шрамко, И. Б. 2012. Зольники Западного Бельского городища: планиграфия и хронология. В: *Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Материалы международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902—1968) 3—5 декабря 2012 г. Санкт-Петербург*. Санкт-Петербург: Соло, с. 168-172.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2015. Результати археологічних досліджень кургану скифського часу в урочища Марченки. *Археологічні дослідження Більського городища 2014*, с. 56-67.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2019. Дослідження ранньоскифського поселення Лазьківські ставки 1 експедицією Харківського університету в 2018 році. *Археологічні дослідження Більського городища 2018*, с. 78-88.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2018. Дослідження поселення Лазьківські ставки 1 експедицією Харківського університету в 2017 році. *Археологічні дослідження Більського городища 2017*, с. 95-125.

Щербань, А. Л. 1998. Пам'ятки археології в околицях Диканьки. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 87-89.

Щербань, А. Л. 2002. *Звіт про археологічні розвідки в Диканьському районі Полтавської обл. в 2002 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2002/130.

REFERENCES

Andriyenko, V. P. 2000. O nizhney khronologicheskoy date poseleniya Pozharnaya Balka. In: Krizhits'kiy, S. D. (ed.). *Arkheologiya i drevnyaya arkhitektura Levoberezhnoy Ukrainy i smezhnykh territoriy*. Donetsk: Skhidniy vidavnic'iy dim, s. 100-101.

Balakhvattsev, A. S. 2019. Greko-skifskie kontakty vo vtoroi polovine VII v. do n. e. (po materialam Tarasovoi Balki). In: *Greki i varvarskii mir Severnogo Prichernomoria: kulturnye traditsii v kontaktnykh zonakh. Materialy V mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii «Arkheologicheskie istochniki i kulturogenez»*. Sankt-Peterburg: Skiffia-print, s. 3-4.

Berestnev, S. I. 1985. O pogrebeniakh predskifskogo perioda levoberezhnoi lesostepi Ukrainy. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Problemy arkheologii Podneprovya*. Dnepropetrovsk: DnGU, s. 98-107.

Havrylenko, I. M., Suprunenko, O. B. 1995. Arkheologichni rozvidky v Khoroli. *Poltavskiy arkheologichnyi zbirnyk*, 3, s. 105-110.

Havrysh, P. Ya. 2006. Osnovni pidsumky doslidzhennia popelyshcha N 7 u Bil'skomu horodys'chi. *Arkheologichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 11-20.

Heiko, A. V. 2003. Do pytannia vydilennia tak zvanykh «selyshchnykh kushchiv» na pam'iatkakh skifskoho chasu Nyzhnogo Povorskliia. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 109-112.

Gorodtsov, V. A. 1911. Dnevnik arkheologicheskikh issledovaniu v Zenkovskom uезде Poltavskoi gubernii v 1906 g. *Trudy XIV arkheologicheskogo siezda*, 3, s. 93-161.

Hrechko, D. S. 2010. *Naseleennia skifskoho chasu na Siverskomu Dintsi*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Grechko, D. S. 2011. K voprosu o chislennosti naseleniia Nizhnego Pobuzhia v predverii ischeznoventiia bolshoi khory Olvii. *Drevnosti 2011*, s. 117-129.

Grechko, D. S. 2016. Ot Arkhaicheskoi Skifii k Klassicheskoi. *Arkheolohiia i davnii istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 33-60.

Hrechko, D. S. 2018. Pokhvalnyi obriad naseleniia Dniprovskoho Lisostepovoho Livoberezhzhia rannoskifskoho chasu: variant analizu. *Arkheolohiia i davnii istoriia Ukrainy*, 1 (26), s. 20-44.

Zadnikov, S. A. 2014. *Antychnyi keramichniy import na Bilskomu horodyshchi skifskoho chasu*. Avtoreferat dysertatsii k. i. n. Kyiv.

Ilinskaia, V. A. 1971. *Skifskii period v Dneprovskom lesostepnom Levoberezhze*. Avtoreferat dissertatsii d. i. n. Moskva.

Ilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifiiia VII—IV vv. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Kashuba, M. T., Vakhtina, M. Iu. 2017. Nekotorye aspekty izucheniia materialov rannego zheleznogo veaka iz raskopok Nemirovskogo gorodishcha v Pobuzhe. *Arkheologicheskie vesti*, 23, s. 211-228.

Kovpanenko, H. T. 1967. *Plemena skifskoho chasu na Vorsklii*. Kyiv: Naukova dumka.

Korokhina, A. V. 2011. Kulturno-stratygrafichna sytuatsiia na poseleenni Nitsakha v Povorsklii. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, XI, s. 217-227.

Kostenko, V. Yu. 2015. *Arkheolohichni pam'iatky Potrubizhzhia*. Pereiaslav-Khmelnytskyi: Lukashevych O. M.

Liapushkin, I. I. 1961. *Dneprovskoe Lesostepnoe Levoberezhze v epokhu zheleza*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 104. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Moruzhenko, A. A. 1989. Istoriko-kulturnaia obshchnost lesostepnykh plemen mezhdurechchia Dnepra i Dona v skifskoe vremia. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 25-40.

Telehin, D. Ya., Diadenko, V. D. 1970. Novi skifski horodyshcha i poseleennia na Srednomu Dnipro. *Arkheolohiia*, XXIV, s. 173-175.

Fialko, O. Ye., Boltryk, Yu. V. 2003. *Napad skifiv na Trakhtemyriuske horodyshche*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Sherstiuk, V. V. 2012. Selyshcha Vorsklynskoii hrupy pamiatok skifskoho chasu mizh Pslom ta Vorskloiu u pviddenozakhidnii okruzi Bilskoho horodyshcha. *Fenomen Bilskoho horodyshcha 2012*, s. 47-50.

Shramko, B. A., 1962. *Drevnosti Severskogo Dontsa*. Kharkov: KhGU.

Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kiev: Naukova dumka.

Shramko, I. B. 2005. Novye dannye o nazemnykh zhilishchakh Dneprovskoi Lesostepi v skifskuiu epokhu. *Drevnosti 2005*, s. 24-34.

Shramko, I. B. 2006. Ranni period v istorii herodotovskoho Helonu (za materialamy rozkopok zolnyka N 5). In: Chernenko, Ye. V. (ed.). *Bilskoe horodyshche ta yoho okruha (do 100-richchia pochatku polovykh doslidzhen)*. Kyiv: Shliakh, s. 33-56.

Shramko, I. B. 2012. Zolniki Zapadnogo Belskogo gorodishcha: planigrafii i khronologiiia. In: *Slaviane Vostochnoi Evropy nakanune obrazovaniia Drevnerusskogo gosudarstva. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi 110-letiiu so dnia rozhdenniia Ivana Ivanovicha Liapushkina (1902—1968) 3—5 dekabria 2012 g.* Sankt-Peterburg. Sankt-Peterburg: Solo, s. 168-172.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2015. Rezultaty arkheolohichnykh doslidzhen kurhanu skifskoho chasu v urochyshe Marchenky. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2014*, s. 56-67.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2019. Doslidzhennia rannoskifskoho poseleennia Lazkivskii stavky 1 ekspedytsiieiu Kharkivskoho universytetu v 2018 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2018*, s. 78-88.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2018. Doslidzhennia poseleennia Lazkivskii stavky 1 ekspedytsiieiu Kharkivskoho universytetu v 2017 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2017*, s. 95-125.

Shcherban, A. L. 1998. Pamiatky arkheolohii v okolytsiakh Dykanky. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2, s. 87-89.

Shcherban, A. L. 2002. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky v Dykanskomu raioni Poltavskoi obl. v 2002 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2002/130.

D. S. Grechko

SETTLEMENT SYSTEM OF THE DNIEPER LEFT-BANK FOREST-STEPPE OF THE SECOND HALF OF 8th — MIDDLE OF 6th CENTURIES BCE

Dnieper Left-Bank Forest-Steppe region in the Early Iron Age was inhabited in several stages. For the first time, the agricultural population appears in the Zhaboty period. Settlements that emerged at this time would become the centres of some settlement structures in the Early Scythian period. There are no burial sites of the settled population of Pre-Scythian times in the basin of Vorskla and Psel rivers. The few burials of nomads of Pre-Scythian time are synchronous to this group of settlements with ash hills. These assemblages, except Butenky, have no signs of militarization of the population of the Post-Zrubna culture, which have left in the Forest-Steppe. It's likely that these two groups of populations coexisted peacefully, occupying separate ecological niches.

The development of this population in relatively calm military and political conditions could have caused a demographic explosion and we have developed settlement structure in the middle of 7th century BCE. It represented by «cluster» of settlements with ash hills, which was united by a single burial mound necropolis.

Today, it may be considered densely populated territory between Vorskla and Psel rivers with an agricultural population from the Dnieper Right-Bank region in the Early Scythian time. At that time, nomadic groups are emerging in the region, some of which participated in Asia Minor campaigns. Their burial monuments are mainly identified at the routes of their movement and places of frequent stops (winterings, etc.) — the Sula river region, north-western Vorskla river region (Kup'ievakha, Kolomak). The appearance of the settlement at the place of Western fortification of Bil'sk hillfort Western fortification also connected with the fact that exactly nomads probably chose this strategic place as a wintering at the intersection of communications roads. Thus, the ethnical and cultural history of the Dnieper Left-bank Forest-Steppe of that time connected with close interaction of Vorskla river' farmers with different groups of Iranian-speaking nomads, which were the decisive force in the region and had control over the settled population.

Keywords: Dnieper Left-bank Forest-Steppe, Zhaboty period, Early Scythian time, settlement system, ash hill, nomads.

Одержано 12.06.2020

ГРЕЧКО Денис Сергійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

GRECHKO Denys S., Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-3613-795X, e-mail: ukrspadshina@ukr.net.